

УДК 81'367.625:005

ББК 81.2 Ук

Володимир Барчук

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ СИСТЕМИ ДІЄСЛОВА

У статті запропоновано й обґрунтовано застосування принципів дослідження граматики, які є інструментом реалізації й забезпечення ефективності використання традиційних лінгвістичних методів. Визначено, що дотримання вказаних принципів є необхідною умовою досягнення адекватності в опису категорійної системи дієслова.

Ключові слова: лінгвістичний метод, принципи наукового дослідження, дієслівні категорії, істинність, науковість.

Методологія дослідження дієслова і його категорій перебуває в руслі загальнолінгвістичної наукової методології та принципів лінгвістичного аналізу. З одного боку, методи формують самостійну й певним чином автономну сферу науки, яка відображає як еволюцію самого методу, так і системи певної галузі знань. За Ю. Степановим, розвинена система методу включає 1) спосіб виявлення нового матеріалу та його введення в наукову теорію, 2) способи систематизації і пояснення цього матеріалу, 3) співвіднесення і способи співвіднесення уже систематизованого і описаного матеріалу із даними суміжних наук і передовсім філософією [11, 5].

Водночас методи оперті на загальні принципи наукового опрацювання матеріалу дослідження. Принципи формувались паралельно з методами, часто зумовлюючи їх. На наш погляд, узагальнюючи теоретико-описовий досвід лінгвістики, можна виокремити ключові принципи наукового лінгвістичного аналізу: єдності критеріїв, рівневий, комплексного (синтетичного, динамічного) опису, формалізації, історичний, ієрархічний, аспектною компетенції, термінологічної визначеності. Важливість принципів наукового аналізу, які відбивають описовий чи теоретичний аспекти дослідження, полягає в засадничій диференціації об'єктивності емпіричних чи неемпіричних критеріїв набутого знання.

Об'єктивність традиційно перебуває в центрі науково-пошукових досліджень як мірило адекватності теорій і знань. З огляду на це „будь-який адекватний опис якогось об'єкта не є суб'єктивне додумування, а тільки відображення тих ознак і властивостей об'єкта, які в ньому об'єктивно закладені і які виявляються різними суб'єктами за різними мотивами у пізнавальній та інформаційній діяльності” [5, 62].

Об'єктивність наукового дослідження передбачає тяглість, неперервність розвитку науки і наукового методу як хронологічно, так і в межах синхронних наукових парадигм певної галузі знань, зокрема лінгвістики. Такі ознаки дослідження забезпечує єдність критеріїв наукового пізнання. „Дискусія щодо тієї чи тієї теорії в принципі можлива тільки при умові, що вона проводиться на єдиній чи сумісній базі, при відсутності якої будь-яка теорія була би взаємовиключена, неспівмірна, незіставна, що привело б до хаосу наукових знань” [5, 4].

Щодо критеріїв пізнання В. Постовалова зазначає, що всяке знання, аби бути адекватним своєму понятійному змісту, повинно відповідати двом вимогам. По-перше, воно має бути істинним (адекватним), тобто має правильно відображати свій об'єкт („зовнішній” елемент пізнання). По-друге, воно має узгоджуватись із певними нормативами (канонами) побудови наукового знання, бути логічно несуперечливим, „простим” і т. д. („внутрішній” аспект пізнання) [7, 15].

Якщо надавати перевагу одному із взаємозалежних аспектів знання, наприклад, істинності, то ототожнимо науковість та істинність (пор.: [7, 15]). Однак ці поняття не тотожні, оскільки наукова істинність є частковою на еволюційному шляху пізнання. Рушієм пізнання власне й постає в указаному сенсі його внутрішній аспект, оскільки накопичення наукового досвіду здатне виявити суперечності, які були непомітними на більш ранньому етапі пізнання. На основі постульованого можна вивести аксіому наукового лінгвістичного пізнання (чи дослідження): **якщо на якомусь етапі виявлено суперечність у системі істинних знань, то їхня істинність потребує перегляду (чи доповнення).**

Ця аксіома, на нашу думку, вкрай важлива й через те, що пізнання у сфері лінгвістики виразно різниться від наукових пошуків у галузі емпіричних (природничих) знань. З огляду на таку різницю зростає вага наукової лінгвістичної методології, особливо якщо враховувати, що „наукознавство будувалось дотепер головним чином на базі природничих наук” [3, 119]. Порівнюючи емпіричні й неемпіричні критерії істинності наукових знань, Т. Булигіна констатує сформовану лінгвістичну дослідницьку традицію, за якої емпіричний дослідник, стикаючись із фактом, який суперечить (пропонованому) закону, відкидає закон, в той час як лінгвіст, стикаючись із фактом, що суперечить (достовірно відомому йому) правилу, відкидає сам цей факт [3, 129].

Відійти від указаної традиції мовознавець-дослідник може саме завдяки вдалому поєднанню емпіричних та неемпіричних критеріїв оцінки знань, зокрема й у самій процедурі наукового пошуку. При цьому варто пам'ятати, що для лінгвіста „неемпіричні критерії, які стосуються не зовнішньої, а внутрішньої адекватності опису”, є більш вагомими порівняно з природничими науками [3, 135]. Таким чином, зростає вага принципів і методів лінгвістичного дослідження.

Варто зазначити, що рівневий принцип аналізу й інтерпретації граматичних одиниць, і особливо дієслова, є методологічним прийомом, оскільки об'єктивно дієслово постає як наскрізний міжрівневий граматичний компонент: наприклад, „флексія (словозміна) дієслова може розглядатися як флексія всього речення в цілому”; „ в певному сенсі дієслово і є реченням; все, що виявляє вплив на дієслово, виявляє вплив на речення в цілому” [13, 193]. Однак порушення рівневого принципу аналізу приведе до намагання охопити неосяжне: ми не можемо інтерпретувати водночас дієслово як склад морфем, граему, лексико-граматичну одиницю, предикат, пропозитивний компонент, складник поліпредикативної структури, комунікативний знак, прагматичний знак. Тут перелічено тільки зовнішній аспект функцій дієслова, тобто його роль безвідносно до конкретних умов реалізації у поверхневій і глибинній структурі речення. Якщо додати ці умови, чинники, які визначатимуть граматичний аналіз дієслова, перевищать кілька десятків. Неминуче

виникне інтерпретаційний хаос. Навпаки, дотримання рівневого принципу дасть змогу не тільки визначити предмет опису, але й відобразити ієрархію дієслівних значень і категорій – ключовий системотворчий принцип побудови граматики.

Поряд із рівневим принципом необхідно додержуватись принципу комплексного (синтетичного) опису, який, на перший погляд, може видатись опозиційним до рівневого. Однак комплексність опису наукового об'єкта має на меті втілення динамічного, або синтетичного, підходу на протигагу статичному, в основі якого лежить формальна фіксація ознак об'єкта (пор.: [6, 218]). Динамізм в описі мови розуміють або як її історію, або як її функціонування. До типово динамічних моделей мови відносять генеративну граматику Н. Хомського (див. наприклад: [15]).

Динамічний принцип в одному із різновидів кваліфіковано як лінгвометодологічний закон: „щоби зрозуміти „нижчу” одиницю, треба розглядати її на фоні і в складі „вищої” одиниці. Так, фонема розглядається на фоні (в складі) морфеми, морфема – на фоні (в складі) слова, слово – на фоні (в складі) речення [14, 176].

При синхронному описі граматики динамізм полягає у відображенні не просто трансформації граматичної одиниці, а у виявленні її функціональної перспективи як синтезу формально-семантичної структури. Для дієслова, наприклад, *заспівати* – *заспівувати* функціональна здатність виражати починальність за допомогою префікса *за-* домінує над здатністю цього ж префікса виражати ознаку доконаного виду з двох причин: через нерегулярність граматичного значення виду (див. *заспівувати*), через відсутність парадигматичної опозиції (на відміну від: *заспівувати* – *відспівувати* (у знач. закінчувати співати)). Врахування в цьому випадку принципу синтетичного (комплексного) аналізу виводить на висновок, що приписувана в традиційній аспектології визначальна роль категорії виду або не цілком адекватна, або хибує накладанням понять різної граматичної природи.

Інший аспект комплексного аналізу полягає, при збереженні рівневої компетенції, у загальнограматичній інтерпретації наукового об'єкта. Оскільки граматична система є проекцією інтенцій мовця – лінгвального відображення об'єктивованого ним світу, то домінує вершинний мовний знак – речення, оскільки відображає дію, співвідносячи її із подією об'єктивного світу. Тому первинний мовний знак – протопредикат („для первісної людини вся мова складалася із речень з вираженим у слові лише одним присудком” [10, 102]) – експлікував цю подію, а граматику почалася із предиката, відповідно центральним мовним знаком постало речення. Морфологія є проекцією синтаксису, оскільки частини мови – функціонально-семантично та формально спеціалізовані члени речення (первинну ідею висловив О. Потєбня: „Те, що відносно теперішнього слова є етимологія, відносно попереднього – синтаксис” [8, 48]). Дієслівна грамема, функціонуючи як предикат, виводить, наприклад, вираження темпоральності на синтаксичний рівень. На синтаксичному рівні модифікується і значення інтервалу, і значення часу. Така модифікація зумовлена впливом контексту на відповідні грамеми інтервалу і часу та включенням їх у предикативну ситуацію. У випадку, коли дієслівні предикати вступають у темпоральні відношення, твориться темпоральна семантика їхньої

взаємодії. Отже, морфологія як проекція синтаксису відображає функціональні ознаки дієслівної грами не довільно, а згідно із її семантичною структурою, за семантико-функціональними типами. Якщо предикат відображає подію як буття чи тривання об'єктивного факту, то динамізм дієслова як його ключова (диференційна) ознака полягає у темпоральності і репрезентований усіма виявами семантики тривання, однак не включає статичні релятивні дієслівні ознаки.

Принцип формалізації має кілька аспектів: 1) формально не виражена одиниця не входить до кола лінгвістичних об'єктів; 2) формальна одиниця – модельований за ладом мови значеннєвий елемент її системи; 3) формалізована мовна одиниця підпадає систематизації і типологізації, тобто не може знаходитись поза таксономією граматичних одиниць. Щодо 1) варто додати, що мова і її знакова система, зокрема й граматична, може бути вивчена як об'єктивна реальність – у формі усній чи писемній як реалізована чи потенційна функція одиниць мови. Формальні одиниці граматики 2) розуміють формалізовано – як набір специфічних кодифікованих маркерів, наприклад, закінчень іменникових відмінків чи особових закінчень дієслів. Однак невідмінюваний іменник, наприклад, *резюме* має стільки ж граматичних форм, як й іменник *книга*, що засвідчено його функціональною здатністю, а дієслово в минулому часі весь перелік особових форм. „Необхідно раз і назавжди звільнитися від хибного розуміння граматичної форми, – писав О. Потебня, – існування в мові описових форм не лише не є ознакою падіння формальності, але, навпаки, свідчить про торжество цього принципу. Описова форма є поєднанням слів, які вже мають формальне визначення, але в сукупності складають один акт думки. Можливість такого поєднання потребує наявності в мові суто формальних слів. Потрібна тривала робота думки для того, щоб звільнити матеріально виражені слова від всякого матеріального змісту і перетворити їх у чисті, без домішок вираження відношень” [8, 66], але не слід за форму приймати зовнішній знак, оскільки „форма є значення” [8, 63].

Якщо властивість формалізації, зазначену в 3), розуміти симетрично, то можемо констатувати: мовна одиниця поза типологією не існує – адекватна типологія здатна охопити усі одиниці певного виду. Таким чином, формалізація постає як індикатор адекватного відображення системи граматичних одиниць.

Історичний принцип в межах будь-якого, зокрема й синхронного аналізу, передбачає не діахронію, а врахування динаміки розвитку граматичного об'єкта в еволюції його наукового пізнання. Типовим випадком недостатньої уваги до історичного принципу в синхронному дослідженні може бути трактування граматичної категорії виду в сучасній аспектуально-акціональній концепції, яка відносить до сфери аспектуальності чи не всі диференційні ознаки дієслова. Але ж ще в середині XIX ст. „більшість тих, хто писав про види, навіть знаючи, що єдино правильним напрямком мовознавства є історичний, і зокрема, що був час, коли в дієслові не було видів, розглядали їх як явища, одночасні за походженням, і ділили, не зважаючи на те, що було раніше, що пізніше, не переймаючись навіть єдністю поділу” [9, 7]. Таким чином, не маючи чітко окресленої теоретико-методологічної бази трактування виду та

накладаючи різні видові інтерпретації в різних мовах, учені, по-перше, використовували різні критерії встановлення видових значень, по-друге, відбувалось змішування граматичних рівнів (наприклад, морфемного, морфологічного (грамемного) і синтаксичного), по-третє, поняття виду охоплювало різні значення не тільки в межах граматики, а й лексики (див., наприклад, критику О. Потебнею типологій Й. Крижанича і О. Болдирева [9, 11-17]).

ГраMATика як семіотична система різнорівневих і функціонально спеціалізованих одиниць формує ієрархічну структуру. Відповідно методологічний інструментарій дослідження граматики об'єктивно відбиватиме вказану ієрархію. Ієрархія граматичної утворює розгалужену модель від найзагальнішого категорійного значення до конкретизованого значення окремої граматичної одиниці в її межах; наприклад, надкатегорія темпоральності, виражаючи узагальнену семантику тривання, конкретизує її як лінійне необмежене тривання, пов'язане із позицією відліку, у категорії морфологічного часу, яка у конкретних типологічних виявах отримує реалізацію як грамемний час (теперішній, давноминулий, минулий, майбутній), уточнений на синтаксичному рівні (у функціональній динаміці) як, наприклад, як імперфект, перфект чи аорист.

Функціоналізм виявив і горизонтальну ієрархію граматичних одиниць, яка полягає у їхній функціональній спеціалізації і побудована за моделлю ядерності / периферійності, утворюючи структуру функціонально-семантичного поля.

Аспектна компетенція як принцип граматичних досліджень полягає у встановленні меж об'єктивної наукової інтерпретації лінгвістичного об'єкта (див.: [1]). За Б. Расселом, „кожне емпіричне поняття, безперечно, може бути застосоване до якихось одних об'єктів і неприйнятним для інших” [12, 454]. Це ж стосується й неемпіричних понять. Розглядаючи грамемне вираження морфологічного часу, опираємося на формальний і формалізований аспект його аналізу. Так, у дієслова *пишу* встановлюємо значення теперішнього часу безвідносно до істинності чи хибності його реального змісту, оскільки 1) так визначає форма і 2) часові форми дієслова є за характером егоцентричними (див.: [12, 97]); з іншого боку, ми не можемо встановити на основі вказаної форми будь-яке зі значень теперішнього синтаксичного часу (абстрактного, актуального, неактуального), оскільки воно не належить до компетенції суто графемного вираження.

Термінологія будь-якої галузі лінгвістичних знань опосередковано визначає її стан і рівень розвитку. Сфера граматики дієслова попри всебічне опрацювання хвилює термінологічною невизначеністю чи навіть термінологічним вакуумом. Так, поняття темпоральності як і термін „темпоарльність” є аморфними. Особливо це помітно при спробі зіставлення нібито усталених термінів **час**, **вид**, **спосіб** із терміном **темпоральність**. Зокрема, слова „час”, „часовий” часто замінюють словами „темпоральність”, „темпоральний”. Отже, або наведені слова є абсолютними синонімами, або потребують додаткового визначення. При вживанні терміна **час** впадає в око постійне накладання житейського і граматичного розуміння часу. Недостатньою визначеністю відзначені терміни і поняття **аспектуальність**, **акціональність**, а також **одночасність** / **різночасність** у сосунку до таксису. Категорійна сфера

дієслова виявляє термінологічну невпорядкованість. Так, не визначено інваріантного значення, а отже змісту і репрезентаційної множини складників виду, темпоральності, акціональності, таксису. На нашу думку, термінологічна визначеність у межах певної науково-пошукової парадигми є необхідною умовою концептуальної визначеності й об'єктивності її положень.

Методи лінгвістичних досліджень узагальнюють під рубрикою лінгвістичний метод [4]. Потреба виокремлення лінгвістичного методу зумовлена, очевидно, тим, що традиційно методи ділять на загальнонаукові, філософські, частковонаукові, спеціальні. На наш погляд, науковий метод як форма дослідження, яка об'єднує способи (прийоми) і засоби пізнання, властива будь-яким галузям науки, виявляючи, безперечно, галузеву специфіку. Наприклад, традиційно основний метод мовознавства – описовий – має подібне дослідницьке призначення в емпіричній галузі знань. Опис і типологізація ознак і властивостей наукового об'єкта є основою будь-яких узагальнень про нього чи у хімії, фізиці, космології, лінгвістиці, оскільки наукове пізнання ґрунтується на структуруванні і систематизації об'єктивованого світу. Єдність наукового методу зумовлена й тим, що „у випадку запозиченням мовознавством певного методу з іншої науки спостерігається його адаптація в межах лінгвістики, пристосування до дослідження мови, отже, він стає лінгвістичним методом” [4, 39]. Таким чином, у лінгвістичному методі поєднане універсальне (загальнонаукове) і спеціальне (лінгвістичне).

Науку об'єднує й використання поняттєвого апарату. Правда, важливо при цьому зберігати ключовий зміст поняття. Якщо, наприклад, поняття валентності у хімії вказує на потенційну сполучуваність будь-якого елемента, то лінгвістичне обмеження поняття валентності тільки сполучуваністю предиката, на наш погляд, не лише нівелює його термінологічний зміст, а порушує системність побудови граматичних одиниць (у цьому випадку синтаксем) (див.: [2]).

Отже, досліджуючи граматику, зокрема категорійну систему дієслова, необхідно не тільки орієнтуватись на певні методи опрацювання дослідницького об'єкта, а й дотримуватись принципів, які визначають продуктивність не лише методів, але всього методологічного апарату лінгвістики. На наш погляд, реалізація принципів єдності критеріїв, рівневого, комплексного (синтетичного, динамічного) опису, формалізації, історичного, ієрархічного, аспектної компетенції, термінологічної визначеності є необхідною умовою ефективності дослідження й опису системи і структури граматичних категорій дієслова.

Література

1. Барчук В. М. Аспектна компетенція як проблема типології складних речень / В. М. Барчук // Актуальні проблеми граматики. Зб. наукових праць. – Київ-Кіровоград, 1996. – С.122-126.
2. Барчук В. М. Словотвірні особливості девербативів і валентна структура субстантивних синтаксем / В. М. Барчук // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 233–240.

3. Булыгина Т. В. Синхронное описание и внеэмпирические критерии его оценки // Гипотеза в современной лингвистике / Отв. Ред. Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1980. – С.118–142.
4. Глушенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура // Мовознавство. – 2010. – №6. – С.32-44.
5. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / отв. ред. А. М. Шахнаревич. Предисл. С.И. Мельник, А. М. Шахнаревич / Г.В. Колшанский. – М.: КомКнига, 2006. – 128 с.
6. Кубрякова Е. С. Динамическое представление синхронной системы языка // Гипотеза в современной лингвистике / Отв. ред. Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1980. – С. 217 – 261.
7. Постовалова В. И. Гипотеза как форма научного знания // Гипотеза в современной лингвистике / Отв. ред. Ю. С. Степанов. – М.: Наука. – С. 14-76.
8. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М., 1958. – Т. 1-2. – 536 с.
9. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4. – 406 с.
10. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К.: СИНТО, 1993. – 157 с.
11. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. Изд. 5-е, стереотипное / Ю. С. Степанов. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 312 с.
12. Рассел Б. Человеческое познание: Его сфера и границы [пер. с англ.] / Бертран Рассел. – К.: Ника-Центр, 2001. – 560 с.
13. Чейф Л. Уолесс. Значение и структура языка [пер. с англ. Г.С. Щура] / Уолесс Л. Чейф. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
14. Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания. Лингвофилософские очерки / Отв. ред. Э. П. Кадыкалова. – Вступ. статья О. Б. Сиротининой, Э. П. Кадыкаловой. Изд. 3-е / В. С. Юрченко. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 368 с.
15. Chomsky N. Studies on semantics in generative grammar / N. Chomsky. – The Hague – Paris, 1972. – 207 p.

У статті запропоновано й обґрунтовано застосування принципів дослідження граматики, які є інструментом реалізації й забезпечення ефективності використання традиційних лінгвістичних методів. Визначено, що дотримання вказаних принципів є необхідною умовою досягнення адекватності в опису категорійної системи дієслова.

Ключові слова: лінгвістичний метод, принципи наукового дослідження, дієслівні категорії, істинність, науковість.

В статье предложено и обосновано использование принципов исследования грамматики, являющихся инструментом реализации и обеспечения эффективности использования традиционных лингвистических методов. Определено, что соблюдение данных принципов есть обязательным условием достижения адекватности в описывании категорийной системы глагола.

Ключевые слова: лингвистический метод, принципы научного исследования, глагольные категории, истинность, научность.